
Johannes Michael
SCHNARRER

TRANZICIJSKE
DEMOKRACIJE I
EUROPA:
GOSPODARSKO-
-POLITIČKI ASPEKTI NA
TEMELJU PROMJENE
SUSTAVA I
MENTALITETA

Nekoliko godina nakon završetka hladnog rata i mnogo spominjanih događaja vezanih uz događaje obrata iz 1989. godine, svijet danas izgleda drukčije nego što su mnogi očekivali. Nedvojbena je bio iznenadni pad “visokog zida razdvajanja Europe 1989./90. ... presudan povijesni događaj, *kairos*. Veoma rijetko se događa da se neki veliki totalitarni sustav raspadne bez velikog rata i ljudima i narodima omogući slobodu i novi razvoj”.¹ Odjednom se ispostavilo da se tranzicijske demokracije nalaze pred problemom *transformacije*.² I tako se u životu mnogih ljudi ubrzo ponovno pojavila siva svakodnevnica.³ Nakon pobjedničke opijenosti sviješću da se moglo neposredno sudjelovati u nekom povijesnom događaju, koji je omogućio otvaranje novih putova na svim razinama javnog i mnogim razinama privatnog života, uslijedilo je ‘stanje otrjeznjenja’. Nakon opijenog slavlja u noći nastupile su glavobolje, nesigurnosti novog dana koji je trebao navijestiti neko drugo razdoblje...

KRATKI POGLED U PRETPOVIJEST TRANZICIJSKIH DEMOKRACIJA KAO POMOĆ ZA RAZUMIJEVANJE DANAŠNJE SITUACIJE

Najprije je marksističko-lenjinistički znanstveni pristup socijalizmu preuzeo ulogu religije, jer su

si do Karla Marxa jedino religije uzimale za pravo da stvore jedinstven i obvezujući nauk. Ono što je Marx utemeljio, Lenjin je smatrao da mora dalje razviti. Zadaća znanosti, naime, nije bila preispitivanje postojećih sustava naučavanja, nego opravdanje tih sustava koji su od 1917. godine imali još samo posve dogmatske i političke uloge te uloge održavanja. Time se znanost srozala na ideologiju, promidžbu i nadomjestak religije. Tako je marksizam-lenjinizam postao zatvorenim sustavom koji je vladajućem sloju osigurao nedodirljivost, koja se opravdavala znanošću.⁴

Od početka je takav sustav morao trpjeti od strukturalnih nedostataka i otvorenosti, kao i od sposobnosti učenja i prilagođivanja. Uporno odustanje od terora, poput onoga za Staljina, dovelo je realni socijalizam do zastarjelosti i krutosti. Upravo je tragična i paradoksalna bila okolnost da se sustav počeo klimati u trenutku kad je njegova mjera totalitarizma pala ispod minimuma. Zbog toga se komunizam nije srušio kao takav, kao što se na više mjesta pogrešno tvrdi, već se slomio kada je izgubio svoj najvažniji oslonac – totalitarizam. Kad dođe do sloma diktature kao takve, ona se tada ne može reformirati, nego se čitav sustav mora nanovo izgraditi. Propast komunizma, odnosno realnog socijalizma, tako je postala neizbježna posljedica danih strukturalnih nedostataka.⁵

Prije nego što je nastupio obrat, razvila se, usmjerena protiv službene propagande, antipolitika prema postojećem sustavu, a koja je služila kao nužan prijelazni stupanj na putu prema ‘civilnom društvu’. To antipoličko temeljno shvaćanje politike dodijelilo je ključnu ulogu intelektualcima u društvu, kritičkim piscima, znanstve-

nicima i umjetnicima. U svojim *Srednjoeuropskim meditacijama* György Konrad je u glavnim crtama opisao takozvane samostalne intelektualce kao istinske čuvare duhovne moći. Oni se temeljito razlikuju od državne moći i kao glasnogovornici antipolitike usmjerene na samoobranu građanina pojedinca, nastupaju protiv uređene države.⁶ Malo-pomalo iskristalizirala se oporba koja je izgradila *paralelni polis* i dovela do potpune protukulture u odnosu na komunističku partijsku državu. Upravo ovdje leži klica mirnih promjena čitavih društava bivšeg Istočnog bloka.⁷

Naposljetku, podčinjeni su zapravo tako dugo bili nemoćni dokle god su se smatrali bespomoćnima.⁸ Moć nemoćnih, naime, leži osobito u odluci svakog pojedinca da sačuva samostalnost vlastite volje. Prije svega, radilo se o tome da se svaki građanin trebao pobuniti te iz života u laži pronaći put natrag do života u istini i skupiti hrabrosti da vlastito mišljenje zaista i kaže.

Pod svojim *Životom u istini* Vaclav Havel podrazumijeva pobunu čovjeka prema nametnutim mu stajalištima, što je u totalitarnom sustavu polazište, baza i zaleđe za oporbu.

Za svaki humanizam, kao i za katolički socijalni nauk, pojedini čovjek je temeljna jedinica civilnog društva. Nastojanje življenja u istini i ljudskom dostojanstvu ne treba mijenjati samo osobu kao pojedinca, nego postupno i državu, čak i diktatorsku državu realnog socijalizma. U pozadini toga nalazilo se uvjerenje da bi svaka moralna promjena vrednota mogla izazvati iznadproporcionalni politički učinak.⁹ Život u laži bio je najvažniji oslonac diktatorskog sustava.

Tako je tek odluka da se odbije izvršavanje uvježbanog ideološkog rituala, da se razbiju poz-

nata pravila igre ustanova i sustava licemjera i laži, mogla uspostaviti *civil society*. Mnogi mali kompromisi bili su ti koji su i u vanjskom i u unutarnjem načinu igre osiguravali održavanje vrste sustava. Iznuđeni konformizam i jedno-obraznost djelovali su poput jednog od sićušnih konopa kojima su Liliputanci svezali Gullivera i bacili ga na tlo. Budući da ljudi nisu prosvjedovali protiv promidžbe sustava, živjeli su s laži. Upravo ta ideološka sablast laži omogućavala je svakom pojedinom građaninu da pred samim sobom sakrije pravu prirodu svoje podčinjenosti vlasti. Time je ta sablast laži držala na okupu nemogući sustav i podčinjavala društvo državi.

Samo je filozofija građanskog pokreta bila u stanju dovesti ove reforme tako daleko da se sustav mogao slomiti.¹⁰ Politika istine stajala je nasuprot službenoj partijskoj doktrini, dakle politici laži. ‘Moć nemoćnih’ išla je tako daleko da su ti ‘nemoćni’ bez uporabe sile utemeljili u istočnoj Europi građansko društvo koje je odjednom postalo alternativnim modelom laži i diktaturi. U doba obrata to društvo je svakim danom postajalo stvarnije, od nekolicine pojedinaca pretvorilo se u masovni pokret te je naposljetku dovelo do pada nerazboritih vladajućih elita.

U svijetu diktature ugnjetavanja trebalo je prema tome stvoriti antitotalitarnu zajednicu. Nasuprot službenom *polisu* prisilne komunističke vladavine trebao je nastati demokratski *polis*, kao što se u Čehoslovačkoj *Charta 77*, poput neustrašive intelektualke, usprotivila totalitarnim zahtjevima komunističke vlasti. Njezina javna ispo- vijest dobra i pravednosti usred mora ugnjetavanja i prilagođivanja trebala je građanima poslužiti kao primjer koji će ih pridobiti za ideju neovisnog društvenog života.

U vezi s demokratskom revolucijom iz 1989. bio je neočekivano munjevit obrat odnosa moći. Ljudi koji su prije bili potisnuti na rub društva, uznapredovali su do vodećih predstavnika nove politike, opremljeni najvećim moralnim autoritetom, a dotadašnji moćnici su u nekoliko dana doslovce nestali s političke pozornice. Time se uloga odlučujućih čimbenika u istočnoj Europi izokrenula. Havel je zabilježio: “Ako netko čitav svoj život piše istinu, ne obazirući se na posljedice, u totalitarnom režimu neizbježno postaje autoritetom i ako to ne želi”.¹¹

Od temeljnih promjena u osnovi društva usmjeren je sada pogled prema gospodarskoj tranziciji.

TRANZICIJA GOSPODARSKOG PORETKA – EKONOMSKI ASPEKTI

Ključni položaj u suvremenom ustroju društva i države predstavlja gospodarstvo. Pri tome se tranzicija¹² gospodarskih i društvenih sustava, kakvoj se unatrag nekoliko godina teži, odnosno kakva se provodi u srednjoj i južnoj Europi, može interpretirati kao poseban slučaj dugoročnih promjena gospodarskih sustava. Dok se dugoročne promjene u pravilu zbivaju postupno, tranzicijom gospodarskih poredaka nastoji se postići što je moguće korjenitija promjena sustava, kojom se neki društveni sustav pravila treba praktično u potpunosti zamijeniti nekim drugim.

Pri tom krajnje otežavajuće djeluje nedostatak znanja o ekonomskom poretku uslijed nedostatka iskustva s korjenitom tradicijom. Naime, već se mogućnost opće teorije o tranziciji može dovesti u pitanje.¹³ Prema prevladavajućem općem shvaćanju znanosti, opća teorija tranzicije morala

bi, naime, sadržavati opće nomološke pretpostavke tipa: “uvijek i svugdje, tada ...”. Svaki je slučaj tranzicije poseban proces, na čiji razvoj i tijek utječe mnoštvo pojedinačnih čimbenika. Pojedinačna nije samo specifična polazna situacija dotičnog društva koje je nastalo iz svoga povijesnog razvoja, nego i sadašnja podjela prirodnih bogatstava, organiziranost interesnih skupina, sposobnost političkih čimbenika da zaposjednu politička područja u skladu sa svojim predodžbama itd. Obrascu tog procesa koji bi se dali generalizirati, još uvijek nije lako razabrati. Zahtjev za teorijom tranzicije, doduše, često nije usmjeren na neku pozitivnu teoriju, nego se prije svega odnosi na osnove političkog djelovanja, pomoću kojih će se proces tranzicije što uspješnije moći svladati.¹⁴

Kod tranzicijsko-političkih strategija svrsishodno je razlikovati između teorijski poželjnih, ali praktično neprovedivih političkih opcija i pragmatičkih opcija. U početku procesa tranzicije često se tematizirala i razlikovala suprotnost između holističke postavke zvane ‘Big Bang’ i postupka korak po korak (step by step), nazvanog ‘Sequencing’. Holistička postavka, kod koje se svi institucionalni uvjeti za funkcioniranje tržišno orijentiranog ekonomskog sustava i demokratski strukturiranog političkog sustava po mogućnosti moraju ostvariti istodobno, vodi računa o institucionalnoj međuovisnosti navedenih dijelova poredaka i o međuovisnosti samih poredaka. Ova postavka, međutim, ne uzima u obzir različitu količinu vremena potrebnog za ostvarenje pojedinačnih institucionalnih rezultata te za prilagodbu novom sustavu pravila. Primjeri za to su razlike u vremenskom trajanju monetarne reforme s jedne i privatizacije¹⁵ s druge strane. Tome se pridružuje

i proces oblikovanja političke volje,¹⁶ koji, međutim, moraju proći i pojedini institucionalni elementi promjene sustava. Na sam proces utječe i prožima ga restrukturiranje političkih odnosa vlasti s njihovim usporavajućim i progresivnim elementima. Ovi su procesi sasvim različiti u pojedinim tranzicijskim zemljama.

Za stvaranje ispravnih okvirnih uvjeta ključna uloga prije svega pripada političkim i pravnim ustanovama.¹⁷ Kod tranzicije je utoliko riječ o posebnom slučaju ukoliko se u ekonomskom i političkom smislu radi o korjenitoj promjeni vrste poretka. Ovdje se radi o ostvarenju temeljne odluke političkog poretka kako to misli Walter Eucken, u korist načelno tržišno koordiniranog gospodarskog sustava. Euckenova konstitutivna načela za funkcionirajući poredak konkurencije, a koja dolaze do izražaja u tzv. 'Freiburškoj školi', mogu se promatrati kao neka vrsta indigo-papira (poznatog iz doba pisaćeg stroja) za državne zadatke unutar ekonomskog procesa tranzicije. Međutim, provođenje načela kao što su primat monetarne politike, otvorena tržišta, privatno vlasništvo, ugovorna sloboda, jamstvo i nepromjenjivost gospodarske politike, pretpostavlja postojanje jake države.¹⁸ Njezini politički predstavnici i uprava moraju također biti voljni i sposobni ostvariti institucionalna i administrativna načela.

Da bi se došlo do cilja uspješne tranzicije, treba na putu prestrukturiranja prevladati mnoge zapreke. Prema spoznajama ekonomske teorije politike i birokracije, mogu se prema mogućnosti ostvarenja *jake države* u smislu 'Freiburške škole' pojaviti opravdane sumnje. Istodobno uvođenje demokratskog političkog i tržišnog gospodarskog poretka prožetog privatnom autonomijom, nai-

me, iznimno je teško, ako ne i nemoguće. Ovo obrazloženje odnosi se na, s ekonomskom tranzicijom povezanu, preraspodjelu socio-ekonomskih pozicija i prava raspolaganja prirodnim izvorima svake vrste. Privatizacija dovodi različite skupine pojedinog društva u lošiji položaj, s očekivanom posljedicom da će one na idućim izborima imati povoda da glasuju za one stranke koje zauzimaju kritički stav prema prevladavajućem privatnom vlasništvu.¹⁹ Tome se pridružuju teškoće pri promjeni strukture. Te promjene se moraju očekivati zbog prethodnog neuspjelog real-socijalističkog gospodarstva, a one se politički mogu iskoristiti za odugovlačenje procesa tranzicije. Oblikovanje novih i pokušaji održanja starih interesnih skupina omogućuju da se proces tranzicije pretvori u stalni pregovarački proces s krajnje neizvjesnim djelomičnim rezultatima.

Kao važne valja prije svega istaknuti i institucionalne probleme konzistentnosti. Friedrich A. von Hayek stalno upozorava – iako ne osvrćući se izravno na probleme tranzicije – na daljnju pretpostavku koja mora biti ispunjena da bi se postojana i poretku primjerena pravila mogla ne samo državno proklamirati, nego zaista i provesti. Pri tome pravila moraju odražavati moralna i etičko-kulturalna uvjerenja većine članova društva. U kojoj su mjeri u nekoj tranzicijskoj zemlji izražena uvjerenja koja pogoduju privatnom vlasništvu, ugovornoj slobodi i jamstvu, empiričko je pitanje (prema društvenim vrijednosnim držanjima). To vrijedi i za pozitivne stavove, primjerice prema individualnoj odgovornosti, riziku, konkurenciji, radu i socijalnom, te za toleranciju spram razlika u primanjima. Tamo gdje nedostaju uvjerenja i pozitivni temeljni stavovi pogodni

za stvaranje sustava privatnog prava, pokušaji tranzicije mogu napredovati tek sporo, ili gotovo posve propasti. To također znači da s velikom sumnjom treba procjenjivati prijedlog da se u tranziciji, barem u prvom koraku, egzemplarno preuzme privatno pravo neke druge države, ako u dotičnoj zemlji nedostaju uvjerenja i stavovi koji bi pogodovali ostvarenju preuzetog sustava privatnog prava.

Pored uvjerenja i temeljnih stavova valja također uzeti u obzir da su vanjske ustanove nekog real-socijalističkog društvenog i gospodarskog sustava djelovale na razvoj unutarnjih ustanova i s tim u vezi na načine ponašanja. Korjenita promjena vanjskih ustanova kao posljedica tranzicije može uvijek dovesti do sukoba s unutarnjim ustanovama, koji se prevladavaju tek u spontanom procesu prilagodbe. Time je postavljen zahtjev ekonomskog poretka da postojanost i prilagodba vanjskih i unutarnjih ustanova moraju nužno unaprijed biti zadane.²⁰

Problem konzistencije može se, međutim, i drukčije postaviti. Dio međunarodnih ustanova koje su se bile razvile u srušenom real-socijalističkom sustavu, bio je reakcija na sustavom uvjetovane vrlo ozbiljne nedostatke koordinacije. Nastao je poseban oblik gospodarstva u sjeni, koje je sadržavalo nerazvijene elemente tržišta. Ovakav način slobodnog raspolaganja dobrima mogao bi također odozdo poduprijeti proces tranzicije.²¹

Još važniji problem za proces tranzicije nastaje ako se uzme u obzir činjenica da spontani red mogu predstavljati ne samo tržišni rezultati, nego i cjelokupni sustav unutarnjih i vanjskih učinaka i ustanova na kojima se ti rezultati zasnivaju. Ako bi se moralo poći od toga da su sama, poret-

ku sukladna pravila, rezultat spontanog razvojnog procesa, posljedice vjerojatno ne bi bile baš ohrabrujuće: društva u srednjoj i južnoj Europi bila bi suviše prepuštena sama sebi te bi preostalo jedino nadati se da će se ona mirno razvijati, poštivati državne granice i polako urastati u raspodjelu rada u razmjerima svjetskog gospodarstva. U tom bi slučaju bila neosnovana pretpostavka da se procesi tranzicije u srednjoj i južnoj Europi daju bitno ubrzati. ‘Brza cesta’ prema tržišnom gospodarstvu i demokraciji, kakvu je pokušao stvoriti ‘Big Bang’, ni u kojem slučaju ne vodi prema cilju, jer ustanove i infrastrukture oko tih željno očekivanih ‘cesta’ ne mogu tako brzo rasti kao ‘ceste’ same!²²

TRANZICIJA DRUŠTVA – SOCIOKULTURALNI I POLITIČKI VIDOVI

Izvjese sociokulturalne norme intersubjektivnog ponašanja vrijede u svakom društvu, jednako kao i norme koje određuju interaktivno djelovanje. Osobito to vrijedi za norme nastale kulturnom reprodukcijom, koje određuju kako uskladiti ponašanje pojedinaca unutar cjelokupnog društva. Etičke i kulturne norme ukorijenjene su u svakodnevnom životu i često se svjesno ne zamjećuju. No te norme sačinjavaju sustav kontrole i time određuju društvenu interakciju. Nije svaki oblik ovakve kontrole, doduše, jednako važan za postmoderno društvo, no s druge strane prije su potrebni prije svega oni oblici kontrole koji vode brigu o uzajamnosti djelovanja, jer općenito baš oni stabiliziraju proces razmjene i oblikovanja političke volje.

Sustav kontrole socijalne interakcije djelotvorno sprječava zlorabu prednosti u borbi oko

političke i ekonomske raspodjele. Zbog toga je izgradnja takvog sustava društvene kontrole nužan preduvjet za stvaranje svih instrumenata važnih za prijelaz, jer sama formalna pravila ne štite od korupcije i zlorabe političke moći. Takvi se postupci, doduše, često teško daju otkriti i dokazati, zbog čega je također teško uvesti djelotvorne protumjere i sankcije.

Ovdje je prije svega problem što u većini tranzicijskih demokracija, barem na početku tranzicije, još nije na snazi valjan pravni sustav na temelju kojeg se sudski može utvrditi nastala nepravda odnosno pravda. Pri tom su odlučujuća neformalna pravila koja jamče stvaranje kooperativnih struktura te između ostaloga provode učinkovitu društvenu kontrolu dodjeljivanjem ugleda ili sramote. U ovom procesu ključnu ulogu igraju i mediji, budući da oni imaju funkciju nadgledanja promjene.²³

Ove vrste kontrole su pri tome učinkovitije od pravnih mehanizama, premda ni u jednoj zemlji ne djeluju uistinu besprijekorno. I u zapadnim zemljama se, doduše, izvještava o rastućoj korupciji, ali obvezujuća snaga gospodarskog morala i ovdje, čini se, postaje sve slabijom. Usprkos tome, institucije i sustavi društvene kontrole u zemljama tzv. zapadnog svijeta (prije svega članice skupine G7 i sve one države koje postižu takve gospodarske rezultate) mnogostruko su djelotvorniji nego u europskim tranzicijskim demokracijama ili zemljama u razvoju.

Očito je riječ o regulativnom vakuumu kojemu valja pristupiti s različitih teoretskih gledišta, primjerice u okviru teorije kaosa, osnovne preobrazbe unutar kulturne antropologije, statusnog prelaska ili teorije anomalije.²⁴ Izraz *anomija* uvodi

(prema Nataschi Bayer) 1893. godine E. Durkheim u svom djelu 'O podjeli društvenog rada'. Prema Durkheimu, društvo se može smatrati anomičnim čim nastupi stanje nepravilnosti, razbijenog reda i gubitka regulativne snage društvenih i socijalnih normi.²⁵ Usljed odbacivanja, uništavanja i potresa u društvu, dolazi do aksiomatskih preokreta na cjelokupnom društvenom području. U sklopu tih 'preokreta' dolazi sasvim sigurno do novog temeljnog usmjerenja i stvaranja općih uvjerenja o temeljnim vrednotama. Obilježja tranzicije nekog društva imaju mnoge sličnosti s obilježjima anomičnog ustrojstva. Durkheim kaže: "U hijerarhiji je nastupio nered, a s druge strane ne može se improvizirati neka nova hijerarhija. Potrebno je vremena, i stvarima i ljudima, da na temelju važećih poimanja stvore novi poredak. Dokle god te oslobođene društvene snage nisu našle ravnotežu, svaka im je vrijednost neodređena i za neko je vrijeme svako pravilo manjkavo. Više se ne zna što je moguće, a što nije, što još može izgledati primjerenim, a što ne, koji su zahtjevi i očekivanja dopušteni, a koji prelaze svaku mjeru".²⁶

NEPOSTOJANJE INSTITUCIJA I PROMJENA MENTALITETA KAO GLAVNE PREPREKE NA PUTU U EUROPU: NORME I SUSTAVI U PROMJENI

Bitno obilježje tranzicije jest to da se norme i temeljne pravne sigurnosti moraju ili posve iznova uspostaviti ili se za njima osjeća tolika potreba da vane za promjenama. Preklapanje i sukob starih i novih normi i njihovih struktura, to znači cjelokupni preustroj čitavog društva, mora automatski izazvati niz proturječnih tendencija razvoja, pri čemu usporedo postoje vrijednosni sustavi koji se

zapravo međusobno isključuju, kao primjerice konkurirajući moralni stavovi ili predodžbe o pravednosti. Zbog toga je privremeno dvojako značenje svih vrednota po kojima bi se ljudi mogli ravnati, značajno za ovo prijelazno razdoblje tranzicije. Takva situacija donosi, doduše, pojedinih građanima veću slobodu djelovanja, ali je takvo stanje istodobno uzrok tipičnog kaosa u društvenim odnosima. Kod pojedinaca dolazi do eksplozivne pluralizacije zahtjeva i očekivanja, čime se sustavi vrijednosti, koji su odavna bili na snazi i važili kao postojani, povlače u pozadinu i postupno nestaju, ili ih se pak, sačuvane u nostalgичnom sjećanju, izvlači u prvi plan kada nastupe poteškoće s novim vrijednosnim sustavima.

Kod tranzicijskih demokracija nesumnjivo je riječ o društvima u stanju razdražljivosti, gdje prijeti i zastranjenje, premda bi disciplina i red bili nužni. Budući da – prije svega – stari regulativni sustavi gube svoju vrijednost te se otvara mogućnost za bogat plijen, javlja se neumjerenost i mentalitet grabeži. Suprotno tome – da bi se istaknula razlika – društvo u normalnom stanju smatra svojim pravom podupirati norme kolektivnog reda te osigurati ograničenje ponašanja u ime reda i sustava. U prijelaznim razdobljima, kao sada u tranzicijskim zemljama, ispuštaju se iz vida ili svjesno zaobilaze temeljna moralna pravila društva, dok ona u stabilnom društvu pojedinom građaninu jamče pomoć i oslonac. Na taj način pojedinac, uvijek u potrazi za srećom, zadovoljstvom samim sobom i budućnošću, u tim izvanrednim okolnostima gubi društveno vrijeme i s njime svoju bitnu vezu sa sadašnjošću, te je stoga jedno od važnih obilježja tranzicije upravo grozničava radinost.²⁷

Svako ‘normalno’ društvo stvara normativne sustave reda koji se ukorjenjuju po djelovanju i moralno vrijednosnom, odnosno pravno-društvenom temeljnom konsenzusu pojedinih individua, budući da se osobno ponašanje neprestano regulira internaliziranim sustavima normi i prioritarnim vrednotama koje su uklopljene u društvo.²⁸

Primjeren odnos opće prihvaćenih kulturnih ciljeva, kao i društveno dopuštenih sredstava za njihovo ostvarenje, vodi do stabilnosti društva, koju se smatra vrijednom truda, budući da čovjeku daruje prostor vlastite sigurnosti i samoostvarenja. Čim su, međutim, dopuštena sredstva za ostvarivanje sigurnosti nejednako raspodijeljena, a ovi ciljevi nisu više opće prihvaćeni u društvu, nego se svode na unutrašnjost pojedinca, nastupa sve intenzivnije stanje napetosti koje zahtijeva rasterećenje. Građani tada posežu za sredstvima koja vode prema neprimjerenom ponašanju, što je tim izraženije, što manje pojedinac na raspolaganju ima jednakih sredstava te što ljudi u društvu više teže za ciljevima.²⁹

U društvu je uvijek pritajeno prisutan sukob između skupina, klasa i slojeva. Posezanje za ilegalnim sredstvima je to prisutnija pojava, što slabije funkcioniraju društvo i pravno-društveni sigurnosni sustav. Korjenitu promjenu (*transition*) u nekome društvu treba shvatiti kao narušavanje odnosa reciprociteta u procesu društvene interakcije, koje se subjektivno doživljava kao patnja. Usljed anomalije došlo je do stanja neizvjesnosti s obzirom na obrasce uloga i normi među partnerima u interakciji. Više se ne mogu jasno razgraničiti nadležnosti, čime se automatski objektivno prisutna izgubljenost odmah i subjektivno doživljava, što pak dovodi do nasilnih reakcija u po-

našanju. Tako nastaje normativna praznina, u kojoj ne postoji svijest o vlastitoj ulozi u cjelokupnom društvenom ustroju.

U takvim prilikama dolazi do sukoba, nejasnoga, višeznačnosti glede očekivanih uloga, što mora dovesti do poremećaja u ponašanju, budući da sadašnji sustav zbog nagomilavanja prevelikih očekivanja unutar komunikacije više nije u stanju pružiti ono što je njegova zadaća: stvoriti jasnoću!³⁰ Norme kao takve jesu prije svega društvene prirode, zbog čega ih valja promatrati kao društveni fenomen, a ne primarno kao pojedinačni i subjektivni element.³¹ Do slabljenja normi ponašanja dolazi onda kada se političko, socio-kulturno nezadovoljstvo sustavom zbog permanentne nepravde proširi do te mjere da se pretvori u temeljni konsenzus. Ono ne zahvaća samo pojedince ili manje skupine, nego široke slojeve pučanstva u smislu masovnog pokreta koji načelno stavlja u pitanje političke instrumente i strukture.

Kao pokazatelje relativnog stanja 'beznornosti' valja navesti sljedeće uvjete, koji su međusobno ovisni: A) Kada imamo veoma divergentne sustave vrednota te osoba kao pojedinac više ne može sama odlučiti koji čin ili propust može biti prihvatljiv na društvenoj razini; B) Kada se u društvu pojavljuje u sebi proturječan sustav društvenih normi; C) Kao treći čimbenik valja navesti činjenicu da nesigurnost nužno mora porasti kada su društvene uloge nedovoljno definirane, te čovjek pojedinac više ne može računati i predvidjeti kakav će biti način ponašanja drugih ljudi. Predvidivost djelovanja pruža, naime, stabilnost. Promjene na koje smo ovdje ukazali međusobno se uvjetuju.

Za ove situacije jest značajno da sve one mogu biti polazište ili međufaza sve većeg sukoba unutar sustava društvenih normi te time pridonijeti sveopćoj nesigurnosti kada je riječ o smjernicama za ponašanje. Uslijed tog sukoba različitih normi može kao posljedica doći do stanja slabljenja ili posvemašnjeg nedostatka normi. Posve je očito da se iza institucionalne normativne praznine, o kojoj se često govori u literaturi o tranziciji, krije prije svega sukob pravila, koji nije moguće lako riješiti zbog rastuće kompleksnosti. A kada do gubitka normi i do stanja bez normi dođe uslijed sukoba međusobno suprotnih normi, onda se taj vakuum ne može prevladati uvođenjem formalno definiranih pravila, jer *status quo* bez normi traje tako dugo, dokle god ne budu prihvaćene nanovo definirane vrednote i uloge.³²

Svakako je problematično da se kao polazište za razradu teorije tranzicije kod zapadnih društava kao paradigma i mjerilo uzima takozvani ‘prvi svijet’, u kojemu kao pretpostavka postoje razmjerno stabilni sustavi normi, oblici ophođenja i sustavi vrednota. U tranzicijskim zemljama, međutim, već i prije samog obrata događa se postupno urušavanje sustava različitih temeljnih kodova.³³ Na početku tranzicije imamo tako uvijek raspad starih sustava normi, jer stare norme moraju postupno izgubiti svoju obvezujuću moć kako bi se izgradilo nešto novo. Narod govori da ne ostaje ni kamena na kamenu. Međutim, rušenje staroga i gradnja novoga sustava bitno ovisi o osobitim pretpostavkama svake pojedine zemlje. Veliku ulogu kod toga igraju iskustva, kultura, mentalitet i dr. Stoga ne postoji jedna tranzicija, nego toliko tranzicija koliko ima zemalja u tranziciji.

Pored raspadanja i razračunavanja s prethodnim strukturama, paralelno nastaju nove norme ponašanja. Međutim, budući da se formalne norme društva i poretka kakav se tek mora izgraditi, ne mogu u toj međufazi provesti zbog još uvijek nedostatnog sustava sankcioniranja, nastaju prijelazni mentaliteti iz kojih proizlaze specifična ponašanja i koji doprinose nastajanju u sebi inkonzistentnog ustroja normi, a koji izaziva trajnu nesigurnost.³⁴

Ono što među širokim pučanstvom automatski nastaje uslijed tog slabljenja normi, jest nesigurnost u djelovanju, koja dapače poprima trajne oblike životnog raspoloženja, jer novo oblikovanje društvenih, socijalnih, ekonomskih i vrijednosno orijentiranih struktura iznosi na vidjelo mnoge međusobno proturječne oblike razvoja, zbog čega – barem na kratko vrijeme – paralelno postoje sustavi koji se *a priori* ne podnose, poput etičkih ponašanja koja se međusobno isključuju, predodžbi o pravednosti ili izgradnji međusobno konkurirajućih političkih struktura. Tako je privremena ambivalentnost svih vrednota osnovno obilježje istinske faze tranzicije. Načelne promjene u političkom sustavu daju, s jedne strane, više slobodnog prostora za djelovanje pojedinoj osobi, ali s druge strane su razlogom kaosa u društvu. Stoga se kod ljudi javlja eksplozivna mnogostrukost očekivanja i zahtjeva, zbog čega do sada važeći sustavi normi postupno gube na obvezatnosti i utjecaju, kako bi moglo nastati nešto novo. Očekivanja s obzirom na poboljšanje prijašnjeg stanja pri tom su pretjerana, često nerealna zbog nastale euforije, ali s antropološkog stajališta posve razumljiva.

Kao što je već prije navedeno, društvene uloge nisu dovoljno definirane, što kod čovjeka kao

pojedince, zbog nepostojećih jasno propisanih uloga, dovodi do nesigurnosti na području interakcije s drugim osobama. Pri tom svakodnevica ipak poznaje mnoge ljudske procese interakcije koji se odvijaju i mogu se odvijati bez normi. No čim je nesigurnost individuumu tako velika da se osoba radije odriče određenog djelovanja, tada se više ne može govoriti o normalnom stanju. To se, doduše, događa i u relativno stabilno funkcionirajućim društvenim sustavima, ali ostaje ograničeno uglavnom na njihova rubna područja. Te su pojave, naprotiv, sveprisutne u takozvanim tranzicijskim demokracijama; one istodobno određuju transakcije i vrše pritisak na gospodarstvene čimbenike da bi ovi uobičajeno ponašanje novo odredili ili sumnjive razmjene okrenuli u svoju korist, a da se pri tom u dovoljnoj mjeri ne osvrću na opće dobro.

KAKO SE ČOVJEK ODNOSI PREMA TIM DRAMATIČNIM PROMJENAMA?

U načelu ljudi na promjene uvijek reagiraju veoma različito, drukčije u krajnjim situacijama nego u svakodnevnom životu – svakako ne po unaprijed određenim kanalima.³⁵ To prije svega ovisi o osobnom karakteru pojedinca, jer svaki čovjek na svoj način posjeduje u svomu karakteru obilježja, bitne crte i mogućnosti ponašanja kakve ima svaki drugi čovjek, ili pak većina ljudi, mnogi ljudi, tek neki ili nitko.³⁶

Ponašanje u tranziciji je veoma složeno. Ipak, neka mi bude dopušteno predstaviti neke tipove.³⁷ Promjena paradigme osobito ide u prilog *inovatorima*,³⁸ koji su osjećali da ih stari režim neprestano ograničava te da se ne mogu ostvariti. Pri tom značajki koriste nove mogućnosti i pravni vakuum ka-

ko bi ostvarili svoje ciljeve u mutnim poslovima, u kriminalnom djelovanju, pomoću prijevare ili korupcije. No inovator može spremno iskoristiti prijelazno razdoblje društvenih struktura, a da pri tome ne postane kriminalac.³⁹

Drugi tip ljudi posve se povlači iz društva. Takvi se svrstavaju u *uzmicatelje*, koji se u novim prilikama više ne snalaze. Ako se sve promijenilo, pitaju se ti ljudi, gdje li se više može naći uporište? To povlačenje iz društva često je povezano s ekstremnim oblicima ponašanja, kao što su prekomjerno uživanje alkohola ili droge. Kada se izgubi usmjerenje, nastupa bespomoćnost, a prividno rješenje je u tome da se postane apatičnim te da se jednostavno zaobiđe jedan vid života. Posljedice toga su slomljeni odnosi u krugu obitelji, s prijateljima, na poslu (koji se isto tako dramatično izmijenio), nagnuće ka neumjerenostima (primjerice neumjereni konzumiranje TV programa) ili agresivne reakcije.⁴⁰

Treći tip čovjeka prolazi kroz tranziciju kao *ritualist*, koji usprkos svim preokretima upravo grčevito ustraje na poštivanju formalnih vrednota i normi ograničavajući time vlastiti obzor. To se osobito odražava u birokratskom ponašanju, koje se nastavlja na osnovi kantovske etike dužnosti tako da u pravom smislu djeluje podržavajući sustav ili ga svojim djelovanjem želi podržati.⁴¹

Nasuprot tome čovjek od akcije (*akcionista*) se – slično kao i inovator – ističe svjesnim naporima za humanizacijom društva, prije svega na temelju prošlih iskustava. Akcionista je svjestan samoga sebe, koji učinkovito i cjelovito djeluje kao dio važnog povijesnog trenutka, koji osobito razvija političke obrasce (za razliku od inovatora, koji glavnu pažnju usredotočuje na vlastitu ekonom-

sku korist), i strukture koje narodu odgovaraju i prihvatljive su mu te su stoga kadre riješiti nago-milane probleme.

Posljednji tip čovjeka jest *konzervativac*,⁴² koji je nastrojen kritički, a u isto vrijeme gaji nadu. On bi s jedne strane želio sačuvati načine temeljnog ponašanja koji se zasnivaju na određenim prioritetnim vrednotama, ali se s druge strane istodobno nada da će se promijeniti područja koja je dosadašnji diktatorski sustav dehumanizirao i koja su bila dostupna samo članovima partije. Tako je njegov stav mješovit, a sastoji se od djelovanja i istodobnog opreza. Taj stav potiče ga da se usuđuje nešto napraviti, ali nikada previše. Ako bi bio prisiljen na odluku, on bi dao prednost već postojećem elementu nauštrb rizika koji sa sobom povlači novo, zbog čega je konzervativac prije sklon konformizmu nego pobuni.

Pri tom su iznimno važni čimbenici koji utječu na pojedine vrste prilagodbe, baš kao i socio-kulturno okružje. Ovi obrasci mogu se shvatiti kao slobodno izabrane – koliko god uvijek bili određeni i vanjskim čimbenicima – strategije djelovanja individualno korištenih odgovora na izazove ove faze. Kod takvih tipova ljudi radi se o ilustraciji i apstrakciji određenog češće nastupajućeg ponašanja. Ako bismo se pitali kojim se obrascem ponašanja stvarno koristi određena osoba, onda valja reći da to ovisi o njezinoj povijesti socijalizacije, o konkretnim opredjeljenjima i sposobnostima, kao i o otvorenim (ili čak i zatvorenim) mogućnostima za promjenu, koje su različite u različitim prilikama (u nekoj zemlji). Kod prikazanih tipova više je riječ o strategijama pomoću kojih osoba kao pojedinac prevladava složenju, neodređenu i nekontroliranu situaciju. Kod

osobe – usprkos promjeni sustava – osnovna potreba za sigurnošću prevladava baš onda kada se čini da je kaos najveći, jer individuum pati od gubitka normi koji znači pomanjkanje usmjerenja, premda ga je možda i sam prouzročio svojim djelovanjem i želio ga u nadi da će se popraviti situacija.⁴³

ZAKLJUČCI

Osnovno obilježje kako tranzicijskih demokracija tako i postmoderne općenito, jest sve češća nazočnost proturječnih vrednota u istome prostoru koje se propituju, ali na temelju liberalizacije i globalizacije smatraju se vrijednima rasprave.

Na području kako gospodarske tako i političke tranzicije, nužna je prije svega razrada novih, djelotvornih struktura, koje tek treba polagano graditi. Za to je potrebno vrijeme, iako su mnogi ljudi nestrpljivi i vjeruju da je prijašnji sustav na temelju mnogih aktualnih problema davao više sigurnosti, ali tada uz cijenu povrede mnogih ljudskih prava.

Pored ukazanih strukturalnih promjena, na antropološkoj se razini može ustanoviti da se mentaliteti puno sporije prilagođavaju novim navikama nego ostala obilježja društva. S oklijevanjem dolazi do promjene vlastitih prioriteta vrednota. Ako je u realnom socijalizmu, primjerice, stalnost u profesiji nekog čovjeka bila unaprijed zadana, od kolijevke do groba, po partijskoj liniji komunističkih vlastodržaca, danas se traže drugi temeljni stavovi, primjerice fleksibilnost, svladavanje čestih promjena u zanimanju.

Mnogi ljudi koji su se euforično u vrijeme obrata nadali promjenama, danas su frustrirani, ne samo zato što su prema novom društvu imali

nerealna očekivanja, nego i zato što se ne pravi razlika između pravne države i pravedne države; jer su bili loše pripremljeni za nove izazove; jer su stare partijske elite i pripadnici tajnih policija zbog boljeg poznavanja staroga sustava i danas dobitnici obrata, posebno u gospodarstvu, te djeluju u mafijaškim skupinama; jer nisu mogli iskoristiti svoju priliku, koja je bila kratkoga vijeka, dok su se nanovo postavljale skretnice; jer se mnogi osjećaju iskorištenima od strane Zapada kao potrošači njegovih proizvoda i Europljani druge klase. Ako prijašnje elite teže za diktatorskim načinom vođenja, onda se ta težnja danas javlja uglavnom u obliku pretjeranog nacionalizma. Činjenica da su se lica starih i novih elita u tranzicijskim društvima jedva promijenila, pridonosi stvaranju nezadovoljstva u narodu.

Zadovoljstvo novim sustavom, međutim, ovisi i o tome ima li netko socijalno osiguranje, posjeduje li radno mjesto i ostvaruje li se u društvenom životu na mjestu na kojemu bi želio. Ti osnovni uvjeti veoma se razlikuju od države do države. Približavanje razini Europske unije glede životnog standarda i osnovnih uvjeta jest dug proces, kako diplomatski tako i društveni. Tranzicija se događa radi čovjeka, to znači da kod svih promjena struktura i sustava valja imati na umu čovjeka. Ako se previše toga promijeni odjednom, onda to u antropološkom smislu nadilazi pojedinu osobu.

Na putu u Europu predstoji tranzicijskim demokracijama još dugačak put. Na Zapadu se gotovo preuzetno govori o Europi, pri čemu se misli na Europsku uniju, odnosno na zapadnu Europu, kao što mnogi suvremenici pod 'Amerikom' podrazumijevaju SAD. Amerika, međutim, nisu sa-

mo SAD... Dati Europi novu dušu stoga znači jačati svijest ljudi posvuda na ovom kontinentu. Europa će dobiti novu dušu tek kada svi Europljani steknu osjećaj da su uistinu Europljani!

Johannes Michael Schnarrer
**Tranzijske demokracije i
Europa: gospodarsko-politički
aspekti na temelju promjene
sustava i mentaliteta**

BILJEŠKE

- ¹ H. Renöckl, Testfeld Tschechien: Wie zukunftsfähig sind christlicher Glaube und Kirche – und Europas Kultur?, u: A. Kristan/Ders. (Hg.), *Kirche und Gesellschaft*. Beiträge des internationalen Symposiums an der Südböhmischen Universität Budweis, 24.-26. travanj 1998, Würzburg, Budweis 1999, 87-97; *ovdje* 87.
- ² O tome još podrobnije kasnije u ovoj raspravi.
- ³ Usp. doprinose sa zasjedanja konferencije od 25. do 27. lipnja 1999. u Beču: Zehn Jahre nach 1989. Politik, Ideologie und internationale Ordnung, u: Institut für die Wissenschaften vom Menschen (Hg.), *Newsletter* 65 (1999), Mai-Juli, 1-7.
- ⁴ Usp. J. Holzer, *Der Kommunismus in Europa*. Politische Bewegung und Herrschaftssystem, Frankfurt/M. 1998, 11ss.
- ⁵ Usp. A. Pelinka, Die tote Zukunft von gestern, u: *Europäische Rundschau* 27(1999)1, 157-159.
- ⁶ Usp. Über die Zeichen des Todes und die Überlebenskraft, György Konrad im Interview, u: *Die Furche*, 42(1999), 21. Oktober, 11. Konrad piše: "Nakon velikih oslobođenja slijede velika razočaranja jer se oslobođeni velikog zla susrećemo s novim velikim zlom." Ono što je prisutno, jest uglavnom malo zla i malo dobra... mješavina. Sada u Mađarskoj još vlada demokracija, jer nakon 1989. nitko nije bio uhićen, također nitko nije umro zbog politike, što već predstavlja određeni napredak za ljude iz Istočnog bloka. Kad se postavlja pitanje što jest velika zlouporaba u nekoj demokraciji, tada se i ovdje, kao i u diktaturi, pojavljuje korupcija i arogancija izabranih. Naravno da se to *de facto* nikad ne provjerava, a ni vlasti nisu zapravo odvojene jedna od druge. U tom pogledu su srednja i južna Europa još uvijek 'istočnoeuropske', jer ono što je uistinu bilo tipično za te bivše režime, bilo je stapanje sfera vlasti: zakon, tisak, sud, izvršna vlast, policija, sve je to bilo blisko povezano. "Jednom sam napisao knjigu pod nazivom *Antipolitika*. To je možda unutrašnja tendencija politike ili političke klase:

one uvijek žele proširiti svoju moć. A ako u nekoj državi ima mnogo dodvoravanja (možda se zapadno od Leithe može pronaći nešto takvo), tada stare hijerarhijske strukture mogu i u demokratskim ustanovama još biti međusobno povezane. Govori se: "Pa nije to tako strašno, to je svakodnevica; gore je kad se ubija; ovdje se ne ubija." Vrijedi istaknuti usporedne analize sustava i saznanje da i u takozvanim demokracijama, odnosno demokratskim ustanovama možemo susresti autoritarne elemente koji su krajnje nedemokratski, jer razdioba sfera moći ipak nije prisutna kako se stalno prikazuje prema van.

⁷ U ovom kontekstu treba pored intelektualaca navesti i prostor gdje se razvijala protukultura. To su bile crkve, ali i privatni stanovi, gdje su se ljudi susretali. Sveprisutne tajne službe su ionako uvijek bile nazočne, bilo u liku 'suradnika obavještajaca', ili pak putem prislušnih uređaja kao što su 'bube' u utičnicama (ili negdje drugdje u prostoriji) te prislušni uređaji na daljinu.

⁸ Usp. R. Sandgruber, Doch wer hat die Schere geschliffen?, u: *Die Presse*, 29. Mai 1999, Spectrum I s.

⁹ Sličnog su usmjerenja bila i promišljanja Mihaila Gorbačova, kad je nakon izbora za državnog i partijskog šefa Sovjetskog Saveza 1985. godine, s dva programa reformi svratio pozornost međunarodne javnosti: Glasnost i Perestrojka.

¹⁰ Usp. H. L. Müller, Eine Revolution der Intellektuellen, u: *Salzburger Nachrichten*, 11. September 1999, IV.

¹¹ *Isto.*

¹² Pod *Transformation* podrazumijeva se u skladu s 'transformare': pretvaranje, promjena, preobrazba, pretvorba, preustroj. Za isti sklop problema u vezi s korjenitim promjenama u 'postkomunističkim državama' na anglosaksonskom govornom području više se rabi sličan termin 'transition'. Oba pojma - 'Transformation' i 'transition' - naglašavaju dinamiku u promjeni. Usp. Dudenredaktion (Hg.), *Das Fremdwörterbuch*, br. 5, Mannheim/Wien/Zürich ⁴1982, 771.

¹³ Usp. uz to: Der wirtschaftliche Systemwandel lässt sich nicht planen, u: *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, br. 135, 15. Juni 1999, 20. "Prošlo je deset godina - no političari kao i znanstvenici još uvijek tapkaju u mraku kada je riječ o odabiru najboljeg puta za preustroj sustava. Organizacijski gledano, najlakše rješenje moglo bi biti preuzimanje nekog postojećeg okvirnog poretka. No primjer

Istočne Njemačke pokazuje da se ni to ne odvija bez poteškoća.” Također se naglašava da su polazni uvjeti za tranziciju u svakoj zemlji drukčiji te da promjena sustava iziskuje oko dva naraštaja. Zaključak je dakle: bez strpljenja se ne može! O situaciji u Njemačkoj usporedi i: J. M. Schnarrer, *Arbeit und Wertewandel im postmodernen Deutschland. Eine historische, ethisch-systematische Studie zum Berufs- und Arbeitsethos*, Hamburg 1996, posebno 215–230.

- ¹⁴ Usp. Transformation, u: *Brockhaus Enzyklopädie*, Mannheim u.a. ¹⁹1993, Sv. 22, 311s. Ovdje se naglašava da transformacija označava temeljnu preobrazbu gospodarskog, političkog i društvenog sustava neke države. Često se u govoru transformacija sužava na proces prelaska iz planskog u tržišno gospodarstvo. To je, međutim, suženo shvaćanje i uzima u obzir samo jedan vid čitavog procesa promjene. Izraz ‘promjena paradigme’, koji je uveo Thomas S. Kuhn, ide još dalje jer se njime obuhvaća opsežniji plan paradigmi koje se mijenjaju. Usp. nadalje T. S. Kuhn, *Die Struktur wissenschaftlicher Revolutionen*, Frankfurt/M. ⁹1988.
- ¹⁵ Usp. O. Havrylyshyn/D. Mcgettigan, *Privatization in Transition Countries. Lessons of the First Decade*. International Monetary Fund, Economic Issues 18, Washington D.C. 1999, 14. Pisci su uvjereni da je nakon desetljeća tranzicije planskog u socijalno-tržišno gospodarstvo, upravo na području razvoja privatnog sektora učinjeno toliko da se može govoriti o uspjehu. Unatoč nizu protuudaraca i prezaduženosti posljednjih godina, većina tranzicijskih zemalja može ukazati na pozitivne stope rasta koje bi trebale biti dovoljan pokazatelj da je apsolutna najniža točka razvoja i da učinkovitost, te s tim u vezi postignuti rezultati, kreću pozitivnim smjerom.
- ¹⁶ To posebice postaje očigledno na izborima, kada se može vidjeti u kojoj se mjeri narod osjeća ‘zrelim’ i toj zrelosti daje glas.
- ¹⁷ Usp. J. M. Schnarrer, *Aktuelle Herausforderungen der Ethik in Wirtschaft und Politik: Perspektiven für das 21. Jahrhundert*, Wien ³1999, posebno 166–170.
- ¹⁸ Ovo mišljenje zastupa osnivač neoliberalne ‘Freiburške škole’, nastale oko 1930., Walter Eucken (1891.–1950.). On je zastupao ideju tržišnog gospodarstva čiju funkcionalnu sposobnost moraju jamčiti političke mjere. Kasnije će njegove ideje imati važan utjecaj pri oblikovanju

‘socijalnog tržišnog gospodarstva’ koje je u Saveznu Republiku Njemačku uvedeno nakon II. svjetskog rata za vrijeme Ludwiga Erharda. Usp. o tome: W. Eucken, *Grundsätze der Wirtschaftspolitik*, Tübingen/Zürich 1952.

¹⁹ Iluzorno je pravni sustav prihvatiti kao ustanovu koja automatski stvara pravdu, jer su početni uvjeti za socijalno-tržišno gospodarstvo sve drugo samo ne jednaki. Stare elite koje su bile bolje obrazovane, poznavale sustav i držale u rukama financijske konce, imale su u doba obrata, naravno, bolje polazne uvjete nego građani iz takozvanog ‘prosječnog naroda’. Tako ne čudi činjenica da se u naše doba ponovno javljaju upravo stare elite u novom ruhu te izlaze kao stvarni pobjednici obrata. Na taj način Stranka demokratskog socijalizma (PDS) u istočnoj Njemačkoj pobuđuje kako nostalgične osjećaje kod istočnih Nijemaca i rado podsjeća na egipatske lonce, tako izaziva i opozicijske osjećaje, jer lako može reći: “... to ljudi sigurno nisu tako željeli: nezaposlenost, socijalna nesigurnost, visoke stanarine...”. Usp. uz to i: J. Aretz, *Die DDR - ein Unrechtsstaat?* Aufarbeitung in der Vergangenheit und Versöhnung im wiedervereinigten Deutschland. Iz niza ‘Kirche und Gesellschaft’, izdavač: Katholische Sozialwissenschaftliche Zentralstelle Mönchengladbach, Köln 1997, br. 242. Razočaranje nastalo nakon obrata proširilo je, kaže Aretz, u Istočnoj Njemačkoj ‘nostalgiju za istokom’ (*Ostalgie*), jer je Demokratska Republika Njemačka kao država mogla vrlo brzo nestati, ali život u njoj nije moguće tako lako izbrisati iz sjećanja ljudi!

²⁰ Ovdje kao jednostavan primjer valja navesti monetarnu politiku. Većina tranzicijskih demokracija ima nekonvertibilne valute koje se postupno moraju učiniti konvertibilnima: takvima da mogu izdržati međunarodnu konkurenciju. U takvim okolnostima može doći do sukoba ako se nacionalna monetarna politika i interesi političara nalaze u suprotnosti s međunarodnim institucijama, kao npr. obvezama Međunarodnog monetarnog fonda (MMF).

²¹ Podrobnije o tome u: D. C. North, *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, Cambridge 1990.

²² Usp. M. Streit, Transformation von Wirtschaftsordnungen, u: Gabler (Hg.), *Wirtschaftslexikon*, Wiesbaden ¹⁴1997, 3812–3814.

²³ Usp. J. M. Schnarrer, *Anything goes? Sittlichkeit im Zeitalter der Skepsis*, Wien/Tarnow 2000; osobito članak o etici

medija: Pitanje istine kao temelj etike medija i etike komunikacije. Čovječnost, odgovornost, integritet i volja da se izvještava o istini i govori istinu zahtjevi su svih ljudi dobre volje koji sudjeluju u procesu globalne medijske komunikacije te time imaju udjela u humanizaciji svjetske zajednice. Kada se vrijednost neke informacije više ne bude mjerila samo prema tome kako se prodaje, nego i s obzirom na one kojih se ona tiče, tada će pridonositi više humanosti nego što je to danas slučaj...

- ²⁴ Usp. N. Bayer, *Der Start in die Marktwirtschaft - das tschechische Modell*, Berlin 1999, 85-91.
- ²⁵ E. Durkheim, *Der Selbstmord*, Frankfurt/M. 1973, 287s.
- ²⁶ *Isto*, 288. Glavno obilježje ljudskoga bića jest smisao za određeni antropološki zajamčen život. No obilježje postmoderne u cjelini, a osobito tranzicije, jest fleksibilnost koja automatski izaziva nesigurnost u planiranju života. Socijalna sigurnost pruža oslonac pojedincima, ali može voditi prema apatiji. Temeljni stavovi i izazovi za čovjeka u postmoderni poklapaju se s onima u tranziciji, tako da predstavljaju konvergentne veličine. Usp. J. M. Schnarrer, Werteverstärkungen angesichts des europäischen Umbruchs, u: Hanns-Seidel-Stiftung (Hg.), *Politische Studien*, März/April 1999, br. 364, 14-36. Općenito govoreći, jedan od najvećih problema današnjice jest odluka o dugoročnosti i obvezatnosti, koja se sukobljava s fleksibilnošću što je zahtijeva *mainstream*. A taj gubitak trajnosti koja obvezuje pretvara se u samovoljnosti koje čovjeka ipak na kraju u njegovim osnovnim potrebama negativno pogađaju, premda naizgled ima više slobode uslijed sve većih mogućnosti.
- ²⁷ Iz izjava ključnih likova pri promjeni 1989./90. može se razabrati da se tada čitave noći raspravljalo, da je 09. XI. za mnoge (posebno za istočne Nijemce) bio 72-satni dan koji je nemoguće učinio mogućim. A neki se još i danas pitaju: "Nismo li svi mi bili poput sanjara...?" Usp. o tome: Der kalte Herbst des 'realen Sozialismus': Berlin, ein Volk und das Ende der DDR, u: *Die Presse*, Wien, 4. November 1999, 3.
- ²⁸ Usp. R. Inglehart, *Kultureller Umbruch - Wertwandel in der westlichen Welt*, Frankfurt/M./New York 1989.
- ²⁹ Upravo u naše doba često korišteni izrazi građansko društvo/*civil society* dobili su za događanja obrata konkretne strukture, jer je ovdje pojedinac bio protagonist u pravom smislu riječi te je vlastitim zauzimanjem i inici-

javivom mogao osobito pridonijeti pozitivnom oblikovanju društva.

³⁰ Usp. T. Parsons, *The Social System*, Glencoe/III, 1951, 39. Ovdje Parsons govori o “absence of structured complementarity of the interaction-process”. Čim strukture više nisu jednoznačne, njima se lakše manipulira i potrebno ih je iznova definirati.

³¹ Za utemeljenje normi usp. J. M. Schnarrer, *Norm und Naturrecht vesteben. Eine Studie zu Herausforderungen der Fundamentelethik*, Frankfurt/M./Berlin/Bern/New York/Paris/Wien 1999, 145–209.

³² Usp. nadalje: D. C. North, *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, Cambridge 1990.

³³ Usp. tumačenje njemačkog sociologa: N. Luhmann, *Soziologie des Risikos*, Berlin/New York 1991. Luhmannova teorija sustava ubraja se danas među najveće izazove etici i moralu. Prema Luhmannu, svako je društvo nužno obilježeno društvenom evolucijom, što automatski dovodi do sve veće funkcionalne specijalizacije podsustava, kao što se može razabrati na najrazličitijim područjima. Svaki pojedini sustav ima određene kodove po kojima se razlikuje od drugih sustava. Promijeni li se, međutim, istodobno mnogo kodova, a da se pri tom ne održi temeljni konsenzus, dolazi do promjene paradigme, kao što se u istočnom bloku dogodilo 1989./90. u ‘tihoj revoluciji’. (Postoji čitav niz znanstvenika koji izraz ‘revolucija’ smatra neprihvatljivim za te događaje, jer nije potekla krv, što je do sada uvijek bilo bitno obilježje revolucije). Ipak, faza konsolidacije još dugo neće biti završena, jer je riječ o vrsti asimptotičkog procesa u kojemu razlike u životnom standardu između zemalja zapadnoga svijeta i tranzicijskih demokracija nestaju vrlo sporo.

³⁴ Osoba kao pojedinac u toj situaciji ne zna dokle sežu njezina prava i dužnosti, jer se mora obnoviti i pravni sustav kako bi funkcionirao.

³⁵ Sljedeću shemu ne treba promatrati kao nešto potpuno, ali ćemo u njoj nastojati obraditi bitna mjerila i obrasce ponašanja.

³⁶ Glede ovih psiholoških osnova, koje bi ovdje daleko premašile okvire naše teme, usporedi: G. Jun, *Charakter. Ein Beitrag zur Diskussion eines alten Themas*, Berlin 1987, 19.

³⁷ Kod tipizacije ljudskoga ponašanja valja uvijek imati na umu da je riječ o idealnim obrascima, koji se u stvarno-

sti ne javljaju u tako jednostavnom i jasnom obliku, kao što ih se može teoretski obraditi.

- ³⁸ Tip čovjeka koji bi želio stvoriti nešto novo, izvorno.
- ³⁹ Tako su u Istočnoj Njemačkoj u razdoblju od 09. XI. 1989. (pad Berlinskog zida) do 03. X. 1990. (ujedinjenje Njemačke) osnovana mnoga mala poduzeća, čija je registracija bila doista jeftina, da bi se onda nakon ujedinjenja prodala po mnogostruko višim cijenama. Međutim, za to je bilo potrebno poznavati razlike među sustavima i *status quo* koji je onda bio na snazi u oba dijela Njemačke.
- ⁴⁰ Tako je 'obrat' često na nov način odredio i uloge u partnerskim odnosima, u obiteljskom životu ili prijateljstvu.
- ⁴¹ Ovdje valja ubrojiti sve one koji su dobro živjeli od starog sustava, funkcionare i članove partije te vojsku špijuna tajnih policija (primjerice *Stasi*, *KGB*), a napose predstavnike izvršne, sudske i zakonodavne vlasti diktatorskog sustava.
- ⁴² Ovdje se ne misli na konzervativizam u ideološkom smislu!
- ⁴³ U poretku bez reda ne začuđuje što je izražena odlučna želja za sigurnošću.

Ostala pišćeva djela (izbor)

Knjige

Anything goes? Sittlichkeit im Zeitalter der Skepsis, Wien/Tarnow 2000.

Aktuelle Herausforderungen der Ethik in Wirtschaft und Politik: Perspektiven für das 21. Jahrhundert, Wien 1998.

Allianz für den Sonntag, Wien 1998, (uredio).

Arbeit und Wertewandel im postmodernen Deutschland, Hamburg 1996.

Gemeinwohl und Gesellschaftsordnung. The common good in our changing world. Beiträge zum Naturrecht 2, Wien 1997, (uredio).

Gesellschaftsordnung und Privateigentum am Beispiel der Privatisierung, insbesondere des Bankwesens, Wien 1996, (uredio).

Market, Morality and Marginalisation, Cambridge/MA 1994.

Norm und Naturrecht verstehen. Eine Studie zu Herausforderungen der Fundamenteethik, Frankfurt/M. u.a. 1999.
Zur Naturrechtslehre von Johannes Messner und ihrer Rezeption in Japan. Beiträge zum Naturrecht 1, Wien 1996, (uredio sa H. Yamada).

Članci:

Freiheit und Pflichtbewusstsein im post-bipolaren Demokratieverständnis der (Ost)-Deutschen: Eine Nation in Spannung überwundener Teilung, u: Ingeborg Gabriel / Joseph Steurer (Hg.), *Demokratie als Herausforderung.* Festgabe für Rudolf Weiler zum 70. Geburtstag, Wien 1997, 119-128.

Die ganz unterschiedliche Vermögensbildung im Osten und Westen von Deutschland: Eine Untersuchung zu Fakten und Tendenzen als Augenblickaufnahme im Umformierungsprozess, u: Diözesaninstitut für die Verbreitung der Soziallehre der Kirche in Brünn/Tschechien (Hg.), *Die sozialetische Sicht der ökonomischen Transformation in der Tschechischen Republik,* Velehrad/Brünn 1998., 135-156; Na češkome u istom tomu: *Rozdílná tvorba majetku ve východním a západním Německu: fakta a tendence,* 47-62.

Globalisierung contra Regionalisierung - Auf dem Weg zu einer neuen Weltwirtschaftsordnung, u: *Wiener Blätter zur Friedensforschung,* Wien 83(1995)2, 47-59.

Transformationsprobleme - aufgezeigt an der Situation in den neuen Bundesländern, u: Katholische Sozialakademie der Slowakei (Hg.), *Arbeitslosigkeit in den ehemaligen sozialistischen Ländern und in den westlichen Demokratien,* Bratislava 1997, 154-164.

Was haben Bürgergesellschaft, Kommunitarismus und Katholische Soziallehre gemeinsam?, u: Dr. Karl Kummer-Institut (Hg.), *Gesellschaft und Politik,* Wien 34(1998)4, 28-34.

Werteverschiebungen angesichts des europäischen Umbruchs: Wenn alte Präferenzen in neue Systeme einzubauen sind, u: Hanns-Seidel-Stiftung (Hg.), *Politische Studien,* München 50(1999)364, 14-36.